

ANTANO BARANAUSKO ANYKŠČIŲ ŠILELIS: GĖRĖJIMOSI IR NEVILTIES OKSIMORONAS

Remdamiesi Naujosios kritikos suformuotais teksto analizės principais¹, analizuosime ir interpretuosime Antano Baranausko poemos *Anykščių šilelis* (1858–1859) antrosios dalies fragmentą. Jis pateikiamas sunumeruojant eilutes:

- 1 Jei ant šio išsvilusio po kalnus lydimo
- 2 Teip daug širdyj išželia ramaus atminimo:
- 3 Tartum kelmai supuvę atgyja, žaliuoja,
- 4 Suspynusias viršūnes vėjas plevésuoja;
- 5 Tartum pliki, išdegę dirvonai šiškuoti
- 6 Pasipučia samanom, nuo grybų taškuoti;
- 7 Tartum iš terpu puirių tokie kvapai kilo,
- 8 Lyg giria pratrūksta ar pučia iš šilo;
- 9 Tartum visa sušlamo, sučilbo, supyško,
- 10 Lyg dienai brėkštant viduj paniurusio miško;
- 11 Jei ant šių plikų plotų, kai mislis ažlyja,
- 12 Paminklais ažvaisytas šilelis atgyja, –
- 13 Tai kokio bebūdavo iš seno šilelio
- 14 Meilingo atminimo, gražaus ramumėlio,
- 15 Kai šie plotai apžėlę, apgriūti, aptemę
- 16 Matydavo kelmuotą apylinkėj žemę;
- 17 Kai stuobriai, sieksniais drūti, amžiais įretėję,
- 18 Va lig kalbos senelių, parėjos kyšėję,
- 19 Iš kurių žymu buvę, kad girių čia snausta,
- 20 Tankus iš viršaus stogas viršūnėm suausta,
- 21 Ir netil pulkais meškos ir šernai perėta,
- 22 Bet tankumos terp raistų ir žėbriai turėta!²

Keletą kartų atidžiai perskaitykime šį fragmentą ir visą poemą. Naujoji kritika remiasi prielaida, jog literatūrinė konkrečios patirties interpretacija įgauna atitinkamą formą (tai, *ką* kūrinys sako, yra neatsiejama nuo to, *kaip* jis tai sako) ir akcentuoja *atidaus, artimojo skaitymo* (atskleidžiančio vidinę teksto logiką) svarbą.

Vadovaudamiesi Charleso E. Bresslerio (Čarlzo E. Breslerio) pasiūlyta septynių analizės pakopų schema³, panagrinėkime teksto leksiką (pirmoji pakopa). Pradėkime nuo paprasčiausio klausimo: ar aiški visų teksto žodžių reikšmė? Mūsų pasirinktame tekste matyti tarmybių ir archaizmų: *šiškos* – kankorėžiai, *puiriai* – supuvę rąstai, *mislis* – mintis, *ažlyja* – užlyja, *ažvaisytas* – apsodintas, *įretėję* – sukietėję, *valig* – pasak, *parėjos* – kiaurai, *netil* – ne tik, *terp* – tarp, *žėbriai* – stumbrai. Įsižiūrėkime į teksto žodžių

¹ Žr. Dalia Čiočytė, „Naujoji kritika“, in: *XX a. literatūros teorijos: vadovėlis aukštųjų mokyklų filologijos specialybės studentams*, sudarė Aušra Jurgutienė, Vilnius: VPU leidykla, 2006, p. 63–80.

² Antanas Baranauskas, *Rinktinė*, Vilnius: Baltos lankos, 1994, p. 34, Toliau cituojant poemą, tekste nurodomas puslapis.

³ Dalia Čiočytė, *op. cit.*, p. 71–72; plačiau žr. Charles E. Bressler, *Literary Criticism*, New Jersey: Pearson Education, 2003, p. 47–48.

denotacinių ir konotacinių* reikšmių žaismą, formuojamą metaforinio mąstymo. *Išsvilęs lydimas* (poemoje kartojamas įvaizdis: *stuobriuotas lydimas*, p. 35) – gaisro nuniokotas daiktas, tai, kas likę po gaisro, gaisro griuvėsiai (denotacija); tekste: saulės kepinamas miškas (*pliki, išdegę dirvonai šiškuoti*). Plikumo, svilėsių, degėsių semos kuria dykumos užuominą. Dykuma – archetipinė demoniškoji erdvė. Vešlumo, želimo semantika susijusi su antitetiniu** rojaus įvaizdžiu. *Išželti* – išdygti (denotacija); tekste – išželia praeities miško vaizdai suvokėjo atmintyje, miškas išželia suvokėjo atmintyje. *Ažlyti* – lyti, pilti vandenį, laistyti (denotacija); tekste – *mislis* laisto ir atgaivina plikus miško plotus. Mintis dykumą paverčia rojumi.

Naujoji kritika, akcentuodama teksto kalbos pirmumą, kūrinių laiko ne uždara vienove, o intertekstualiai susieta su literatūros visuma – su literatūrine tradicija kaip simultaniškai*** egzistuojančiu megatekstu (Thomas Stearns Eliot (Tomas Sternas Eliotas))⁴ – ir skatina neapsiriboti vien puslapyje esančių žodžių bei jų santykių tyrinėjimu (F. R. Leavis (Lyvis)). Tad išsiaiškinkime teksto aliuzijas bei jų kuriamus intertekstualius ryšius**** tarp nagrinėjamos ištraukos ir poemos teksto visumos, tarp poemos ir kitų literatūros kūrinių (tai antroji analizės pakopa). *Snaudžiančių girių* motyvas, žvelgiant į literatūrą sinchroniškai*****, priartina Maironio poezijos kontekstą. *Išsvilusio lydimo* įvaizdis ir praeities *paminklų* motyvas („paminklais ažvaisytas šilelis atgyja“) varijuoja griuvėsių metaforą. Palyginkime artimąjį literatūrinį kontekstą: griuvėsiai – nuniokoto miško metafora, išryškinta poemos pradžioje: „Lyg tartum rūmas suiręs, nudegęs, / Lyg kokio miesto išgriuvus pūstynė...“ (p. 27). Pasak Marcelijaus Martinaičio, „tai užuomina apie tai, lyg čia būta statinio, ypatingo rūmo ar šventovės, ją patvirtina vertikali, žemyn sminganti regos ašis, primenanti kažkada čia aukštyn kilusią struktūrą, o dabar jau sunykusią, išgriautą ar sudegintą“⁵. Prisiminkime analogiškus miško vaizdų motyvus Adomo Mickevičiaus poemoje *Ponas Tadas* (1832–1834): „Susikaupė giria kaip paslaptingas rūmas“, „[...] Lyg nuotrupos apgriuvusių kolonų / Stuobriai stori, šakoti...“, invokaciją „Miškai! [...] Paminklai mūsų!“⁶ *Griuvėsių* įvaizdis reikšmingas romantizmo poetinei vaizduotei keletu semantinių* lygmenų: seni apleisti griuvėsiai – tai archetipinė demoniškoji galių erdvė (prisiminkime vadinamąją *tamsiąją* romantizmo vaizduotę, dėmesingumą makabriškiems būties slėpiniams); kita, Baranausko aktualizuojamą prasmę, griuvėsiai yra empirinis romantikų sureikšmintos praeities ir praeinamumo ženklas. Reikšmingą nagrinėjamo teksto aliuziją formuoja susipynusių miško viršūnių metafora *tankus iš viršaus stogas*, dialoguojanti su Simono Daukanto literatūrinės vaizduotės mišku. Kupolo formos Daukanto miškas (taip stipriai susipynusiomis viršūnių šakomis, kad keleivis „dieną saulės, o naktį žvaigždės ir delčios per lapus neregėjo“, o „žiemos tenai nebuvo, nesgi sniegas negalėjo įsnigti“⁷) formuoja uždaros, jaukios, saugios erdvės prasmę: nurodo tautos aukso amžių, namus, rojų. Poema *Anykščių šilelis* savitai varijuoja daukantiškąjį miško kupolą: „Visos buvo viršūnės vienybėn suspynę, / Kaip lietuvių širdys int vieną tėvynę“ (p. 36). Tautos

* Denotacija – leksinio kalbos vieneto pagrindinės reikšmės išreiškimas visuma tų daiktų (denotatų), kuriuos tas žodis ar žodžių junginys pavadina; vardo Petras denotacija – visi žmonės, vadinami šiuo vardu. Sinonimai *bėgimas, skuodimas* ir kt. turi tą pačią denotaciją, bet skirtingą konotaciją. Konotacija – kalbos vieneto šalutinė reikšmė. Pvz., žodžio „audra“ (stiprus vėjas) konotacija yra posakyje „pasigirdo plojimų audra“. (Red.)

** Antitetinis – priešingas, opozicinis. (Red.)

*** Simultaniškai – tuo pačiu metu; kartu. (Red.)

⁴ Thomas Stearns Eliot, „Tradicija ir individualus talentas“, in: *Poetika ir literatūros estetika*, t. 2, Vilnius: Vaga, 1989, p. 256–265.

**** Intertekstualūs ryšiai – teksto ryšiai su kitais tektais. Intertekstualumas gali reikštis kaip citata, anagrama, aliuzija, parodija, imitacija, pastišas ir pan. (Red.)

***** Sinchroniškai – to paties laikmečio kontekste. Sinchronija – tikslus dviejų ar kelių reiškinių ar procesų laiko sutapimas, viena laikas. (Red.)

⁵ Marcelijus Martinaitis, „Antano Baranausko *Anykščių šilelis* – šventovės modelis“, in: *Literatūros klasikos interpretacijos*, sudarė Giedrius Viliūnas, Vilnius: Alma littera, 2005, p. 34.

⁶ Adomas Mickevičius, *Eilėraščiai. Poemos*, Vilnius: Vaga, 1987, p. 426, 502–503, 501–502.

* Semantinis – prasminis, susijęs su žodžio reikšme. (Red.)

⁷ Simonas Daukantas, *Raštai*, t. 1, Vilnius: Vaga, 1976, p. 424–425.

namai, anot implikuoto poemos autoriaus, – tai santarvė: tautos namai egzistuoja vidinėje „širdžių“ erdvėje. Praeities miškas, archetipinių dangaus ir rojaus erdvių ekvivalentas („Ar miške aš čia stoviu, ar danguj, ar rojuj?“, p. 28), artikuluoja tautos vidinio gyvenimo pilnatvės viziją. Prisiminkime, kad poemos šilas interpretuotas kaip senovinės šventyklos metafora (Sigitas Geda), „ikirikščioniškosios Lietuvos šventvietė, prieglobstis nuo įvairiausių negandų“ (Marcelijus Martinaitis)⁸. Subtiliausi poemos vaizdai formuoja vidinės klausos paaštrėjimo, metafizinės atverties būseną, ypatingą oksimoroninę sąsają tarp širdies glostymo / neskaudėjimo / rimimo ir griaudimo bei ašarų, kurių katarsinė prasmė – suvokimo skaidrėjimas, gilėjimas. Miškas – dvasingumo (*šventų pajautų*), kūrybos (*giesmių*) erdvė, o jo naikinimas susietas su *giesmės nepabaigtos* nutrūkimu ir dvasios slogumu („ant dūšios labai sunku ir neramu tapo“). Įvardydamas dvasios būseną, autorius vartoja miško vaizdų leksiką: turtingos ramybės sklidina „krūtinė lyg giria linguoja“, palaužta dvasia – *apgriūta*, giesmė – *nulaužta*. Miškas – lietuvių *dūšių* penas: jos „viduj miško trąšios“. Dvasios trąšumo motyvui priešinamas *pūstynės* (dykumos) įvaizdis, archetipinėje plotmėje turintis ryškių demoniškų konotacijų, poemos tekste ekvivalentinis *išsvilusiam lydimui / griuvėsiams*. Mūsų nagrinėjamame fragmente *pūstynės* įvaizdžio variacija – tuščią, skurdžią, tamsią erdvę nurodantis plotų įvaizdis: *šie pliki plotai, šie plotai apžėlę, apgriūti, aptemę*.

Susitelkę ties teksto kalbos sukeliamų vaizdų tarpusavio santykiais (trečioji pakopa) pastebėkime, kad Baranauskas gretina intensyvios grožio patirties ir ramybės motyvus. Išsvilęs miškas, pliki negyvi plotai atrodytų ramūs. O miškas, atgyjantis vaizduotėje, sklidinas vertikalios judėjimo: kelmai stiepiasi iki viršūnių, dirvonai *pasipučia*, kvapai *kyla*. Tačiau suvokėjui ramu stebint ne nykius plotus, o vaizduotės miško gyvastingumą. Poetas formuoja filosofinę ramybės ir gėrėjimosi sąsają: *ramus / meilingas atminimas, gražus ramumėlis*.

Išanalizuokime įvairias tekste sutinkamas sintaksės formas (ketvirtoji pakopa). Pirmiausia atkreiptinas dėmesys į sintaksinę fragmento struktūrą: tai tėra vienas sakinys, nusidriekiantis net per 22 eilutes (vėlgi matyti poemos dialogas su Daukanto tekstais, – plg. jų ciceroniškąją retoriką). Nagrinėjamą tekstą sudaro sudėtinis prijungiamasis sakinys. Pagrindinis sakinys – tik 13–14 eilutėse, tad prie jo artėjama dvylikoje eilučių, nuosekliai intensyvinant prasmę: ryškinamas vaizdas, išskylantis kūrinio dabarties atmintyje. Pirmosios dvi eilutės šalutiniu sąlygos aplinkybės sakiniu („Jei ant šio išsvilusio po kalnus lydimo / Teip daug širdy išželia ramaus atminimo...“) artikuluoja dvi nuostatas: pirma, miškas sunaikintas, iš jo telikęs *išsvilęs lydymas*; antra, netgi šis *lydymas*, šie miško griuvėsiai gali labai intensyviai veikti suvokėjo atmintį / vaizduotę (*širdį*) ir atgyti (*išželti*) vidinėje suvokėjo tikrovėje. Toliau keturi sintaksiniai sinonimai – antrojo laipsnio šalutiniai pažyminio sakiniai (kokio „išželia ramaus atminimo“) paralelizmais detalizuoja kontrastą tarp dviejų miško vaizdų: *lydymas / griuvėsiai* teksto dabartyje ir praeities miškas kaip griuvėsių inspiruojamas vaizduotės paveikslas. Plėtojama įvaizdžių konkretumo poetika, kuriai Naujoji kritika itin dėmesinga. Miško medžių „griuvėsiai“ – *kelmai supuvę* – vaizduotėje atgyja ir tampa žaliuojančiais medžiais su daukantiškai *suspynusiomis viršūnėmis* (3–4 eilutės). Miško kilimo „griuvėsiai“ – *pliki, išdegę dirvonai šiškuoti* – tampa grybingomis samanomis (5–6 eilutės). Kvapų „griuvėsiai“ – *puiriai*, puvesiai – tampa prašmatniais kvapais (7–8 eilutės). Garsų „griuvėsiai“ – *paniuręs miškas* – virsta miško garsų *crescendo*: *sušlamo, sučiulbo, supyško* (9–10 eilutės). Vegetacinio veiksmo nuorodų seka stiprina miško atgijimo įspūdį (*atgyja, žaliuoja, pasipučia samanom...*). Atgijimo įspūdį stiprina ir anaforiškai kartojamas *tarytum* motyvas; atgyjama *tarytum* iš tiesų. Galop tarsi muzikos kūrinyje surenkamos temos, keturi miško atgijimo aspektai apibendrinami antruoju sąlygos aplinkybės sakiniu („Jei ant šių plikų plotų, kai mislis ažlyja, / Paminklais ažvaisytas šilelis atgyja...“), kartojant pirmąsias dvi fragmento eilutes ir maksimaliai išdidinant semantinę įtampą: *jei* (toks galingas nuniokoto miško poveikis atminčiai / vaizduotei), *tai – kas?* Implikuoto skaitytojo vaizduotė įsiūbuojama, suformuojamas lūkestis: jei skurdusis teksto dabarties miškas toks iškalbus, tai

⁸ Marcelijus Martinaitis, „Antano Baranausko *Anykščių šilelis* – šventovės modelis“, in: *Literatūros klasikos interpretacijos*, p. 36.

koks stebėtinas pirmapradžio miško prašmatnumas! Pasiklioję šiuo lūkesčiu galėtume toliau nuslysti teksto paviršiumi, matyti jame tai, ką tikimės matyti. Tačiau to neleidžia *atidaus*, *artimojo skaitymo* metodas. O atidžiai žiūrėdami į pagrindinį fragmento sakinį ir tolesnius šalutinius laiko aplinkybės sakinius, matome ne visai tai, ką tikėjomės išvysti. Ne miško klestėjimo senovėje „būta iš seno šilelio / Meilingo atminimo, gražaus ramumėlio“, o... tik kai buvo išlikę daugiau pirmapradžio miško ženklų: senųjų medžių *kelmų*, nuvirtusių *stuobrių*, „iš kurių *žymu* buvę [paryškinta – D.Č.], kad girių čia snausta [...]“. Kitaip tariant, antrajame miško vaizde irgi matome griuvėsius, tik šie griuvėsiai, – natūralūs, o ne smurtiniu keliu atsiradę, – yra geresnės kondicijos, geriau išsilaikę. Atkreipkime dėmesį, kad ir pagrindinis sakinytis kalba ne tik apie gėrėjimąsi praeities mišku (*gražų ramumėlį*), o ir *atminimą*, taigi *tik atminimą*, nors ryškesnį nei teksto dabartyje. Tad tekstas retoriškai klausia: jei „dabartyje“ matomi griuvėsiai įkvepia tokį gyvybingą praeities šilo vaizdą, tai ką regėdavo atmintis toje praeityje, kuri buvo mažiau nutolusi nuo senosios girios?

Pasvarstykime teksto dramatinę situaciją: kaip poetas „režisuoja“ literatūrinį vaizdą (penktoji pakopa). Skaitant pirmąją fragmento dalį, kurią sudaro miško atgijimo prasmės intensyvinimas iki pagrindinio sakinio („Tai kokio bebūdavo iš seno šilelio / Meilingo atminimo, gražaus ramumėlio...“), vyrauja šviesūs tonai. Atrodytų, iliustruojamas romantizmo šūkis „Kas privalo atgyti dainoje, turi žūti tikrovėje“⁹. Pastebėkime, kad kartojant sąlygos aplinkybės sakinį 11–12 eilutėse, įvedamas reikšmingas semantinis niuansas: šilelis atgyja tuomet, *kai mįslis aždyla*. Šilelis atgyja tada, kai intencionali suvokėjo mintis jį laisto ir atgaivina. Šilelis atgyja tam, kuris moka matyti tai, ko nėra, ir prisiminti. Juk galėtume klausti: apie kokią atmintį kalba poetas? Viena prasme – apie keleto kartų senumo atmintį, perduodamą tradicijos: *valig kalbos senelių*. Kita prasme – apie ypatingųjų galių turinčią poetinę atmintį, apie giliosios praeities švytėjimą poetinėje vaizduotėje. Poetinėje vaizduotėje daug atminimo *išželia*: šiuo atveju svarbi pažodinė metaforos prasmė: miško jau niekur nebebuvo, ir jis naujai randasi dėl poetinės galios. Tad atrodytų, kad, sutinkamai su romantizmo logika, kuriama poetinės vaizduotės apoteozė*. Antrojoje fragmento dalyje, pradėdant pagrindiniu sakiniu („Tai kokio bebūdavo iš seno šilelio / Meilingo atminimo, gražaus ramumėlio...“), aiškėja, kad fragmentas gretina ne tik (ir ne tiek) idealų praeities mišką (natūrinį modelį) su poetinės vaizduotės mišku, bet ir (labiausiai) – du poetinės vaizduotės sukurtus praeities šilo paveikslus, dabartinį ir ankstesnį. Teksto dabartyje suvokėjo vaizduotė kuria blankesnį miško vaizdą nei suvokėjo vaizduotė teksto praeityje. Dabar – *ramus atminimas*, praeityje – *meilingas atminimas* ir *gražus ramumėlis* (išskaidytos, priesaginiai dariniai išryškintos semos). Gretinant *atminimų* ryškumą, fragmento tonas, greta gėrėjimosi reginiu mažoro, įgauna minorinio skambesio.

Įsižiūrėkime į tekste glūdinčias dviprasmybes, paradoksus (šeštoji pakopa). Dabar mums paaiškėja, kad anafora *tartum* – ambivalentinė: greta vaizdo tikroviškumo prasmės (šilas – paminklas poetinėje vaizduotėje atrodo *tartum atgijęs*) ji turi ir priešingą iliuziškumo prasmę: tik *tartum atgijęs*. Šilo šventyklos griuvėsiai atgyja tik percepcijos (interpretuojančio juslinio suvokimo) plotmėje. Ir negana to: praeities šilo grožis atmintyje atgyja kaskart silpniau, *ramus atminimas* laikui bėgant blanksta. Tad romantizmo nuostatai poetas ne tik pritaria, bet ir ją kvestionuoja: kas žūva tikrovėje, iš lėto traukiasi netgi ir iš atminties, net ir iš dainos. Matome pagrindinę teksto įtampą, formuojančią pagrindinį efektą (septintoji pakopa): šviesiais spalvingais vaizdais, pakiliomis grožio patirties intonacijomis autorius kalba apie praeities blėsimą atmintyje. Rafinuota ciceroniška retorika formuoja sudėtingą, keliaklodę mintį: dvikryptis polifoninis kalbėjimas tuo pat metu ir poetizuoja griuvėsių / paminklų iškalbingumą, ir formuoja užmaršties vyksmą, sklidiną metafizinio liūdesio. Meistriška tai, kad oksimoroniniai gėrėjimosi ir nevirties motyvai stipriai suauti: nuo ambivalentinio tono iki priešingų prasmų sampynos tame

⁹ Adomas Mickevičius, *op. cit.*, p. 122.

* Apoteozė – išaukštinimas. (Red.)

pačiame žodyje (*tartum*). Baranausko tekstas atsiskleidžia kaip sąryšinga visuma, pozityvi vienovė, kurioje prieštaravimai nėra nuglaistomi, – tokia kūrinio organinė vienovė Naujajai kritikai yra svarbus vertinimo kriterijus, – plg. Cleantho Brookso (Klinto Brukso) *Geraí nužiestą urną* (*The Well-Wrought Urn*, 1947).

Apibendrinami pasakytume, kad Baranauskui būdinga poetinių džiaugsmo ir skausmo emocijų jungtis (*širdis neskaudžia / labai ramiai griaudžia*, p. 33) turi ir praeinamumo refleksijos dimensiją. Poetinis mąstymas filosofinę praeinamumo idėją¹⁰ sukonkretina glaudžia patirties ir jos ištarimo sąsaja.

XX amžiaus literatūros teorijos: konceptualioji kritika, parengė Aušra Jurgutienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010, p. 86–91.

---

¹⁰ Plg. žmonijos praeinamumo sąmonę filosofiniuose Herderio tekstuose, reikšminguose XIX a. Lietuvos kultūros mentalitetui: „Taigi istorijoje viskas yra laikina, ir užrašas ant istorijos šventovės skelbia: viskas yra menka, viskas pavirsta į dulkes. Mes mindžiojame mūsų protėvių palaikų dūlėsius ir žengiame viršum žlugusių ir prasmegusių santvarkų bei karalysčių“ (Johann Gottfried Herder, „Idėjos žmonijos istorijos filosofijai“, in: *Filosofijos istorijos chrestomatija. Naujieji amžiai*, Vilnius: Mintis, 1987, p. 401).